

4D-onderzoek – onderzoek vanuit netwerkprincipes

Floor Basten

Verschenen in: Poorthuis, Anne-Marie (2006; red.)

De kracht van netwerkbenadering, Van Gorcum

4D-onderzoek is onderzoek vanuit een middelpunt. De onderzoeker creëert een eigen, driedimensionaal universum op basis van netwerkprincipes door als initiatief in het centrum te gaan staan, ingrediënten aan te trekken en deze in tussenliggende ruimtes te ordenen. Het onderzoek is interactief: door de onderzoeker verandert het universum en door het aldus nieuw ontstane universum verandert de onderzoeker. De factor tijd (de vierde dimensie) is dus essentieel.

Er was eens een wetenschappelijk universum waarin filosofie centraal stond. Samengebond in één energetisch punt dat al onze nieuwsgierige aandacht had, bevatte het alle ingrediënten die we nodig hadden om te ontdekken over hoe de kosmos in elkaar zat (fysica), we ervoor konden zorgen dat we het over hetzelfde hadden (logica) en wisten waar we heen moesten (ethica). Op een zeker moment spatte deze bal uit elkaar in een explosieve *big bang*. Waarom? Misschien hebben we er zo veel vragen op afgevuurd, er zoveel van onze eigen energie aan toegevoegd, dat het absorptievermogen een grens bereikte en het energetische punt niet anders kon dan alles loslaten. Wie weet. Door de explosie werden alle ingrediënten weggeslingerd van wat eens het middelpunt was. Nieuwe, kleine explosies veroorzaakten verdere versplintering, tot het op zeker moment onduidelijk werd wat alle ingrediënten nog met elkaar te maken hadden.

Zo zal het misschien niet helemaal gegaan zijn, maar stel dat dit, ongeacht de ontstaansgeschiedenis, een beetje de huidige stand van zaken in het wetenschappelijk universum is. Dat we geconfronteerd worden met een complexiteit waar we geen samenhang meer in kunnen ontdekken, maar die we wel problematisch vinden. En dat we willen proberen om nieuwe verbanden te leggen tussen de ingrediënten. Hoe zouden we dat dan aanpakken? Mijn voorstel is: zorg voor een nieuwe gravitas, een nieuw punt van waaruit zwaartekracht inwerkt op de ingrediënten. 4D-onderzoek is een poging om een onderzoek te starten vanuit een dergelijk punt. Is dat zo nieuw en anders dan? Start niet elk onderzoek met waar de onderzoeker nieuwsgierig naar is? Ja, maar vergaande specialisaties en daarmee samenhangende financieringsstromen sluiten meestal inter-, multi- en transdisciplinair onderzoek uit. 4D-onderzoek gaat juist niet uit van monodisciplinair onderzoek – hoewel het dat ook niet bij voorbaat afwijst. In dit hoofdstuk zal ik beschrijven hoe het werkt en welke ideeën en gedachten er naast de elders in dit boek beschreven netwerkprincipes aan ten grondslag liggen.

Netwerkprincipes: het initiatief, de ingrediënten en de ordening

4D-onderzoek begint met een middelpunt en mijn eerste daad als 4D-onderzoeker is daarom het kiezen van een middelpunt. Dat wat in het midden staat, verandert door de gravitas die ik eraan toeken de bestaande complexiteit en creëert dus een nieuw universum. Dit middelpunt moet ik door mijn onderzoeksactiviteiten voldoende aantrekkingskracht geven om in te werken op in elk geval een aantal ingrediënten. Tegelijkertijd moet ik me realiseren dat het niet meteen zomaar alles zal aantrekken; sommige ingrediënten zijn te ver weg om op de zwaartekracht te reageren. Het middelpunt zal eerst aan massa moeten winnen om meer kracht uit te oefenen en de bewegingen waarneembaar te maken.

Laat ik dit middelpunt het initiatief noemen. En laat ik ervan uitgaan dat dit initiatief als attractor werkt. Het zuigt als het ware ingrediënten naar zich toe. Maar daarmee is het nog geen ordenend principe. Daarom is het initiatief niet alleen een attractor of aantrekkend principe, maar tevens een sensitizer (een begrip dat ik verbasterd hebt van Blumer's *sensitizing concept* om redenen van leesbaarheid). Een sensitizer heeft een wegduwende werking. Volgens Blumer moeten concepten leidend zijn in onderzoek, maar niet bindend. Wanneer nieuwe empirie niet onder te brengen is in de gekozen concepten, moeten nieuwe concepten bedacht worden waarin ze wel is onder te brengen. Hij schrijft: "*One moves out from the concept to the concrete distinctiveness of the instance instead of embracing the instance in the abstract framework of the concept. This is a matter of filling out a new situation or of picking one's way in an unknown terrain. The concept sensitizes one to this task, providing clues and suggestions. If our empirical world presents itself in the form of distinctive and unique happenings or situations and if we seek through the direct study of this world to establish classes of objects and relations between classes, we are, I think, forced to work with sensitizing concepts*" (Blumer, 1954:8 – mijn cursivering). Het initiatief van mij als onderzoeker werkt als attractor én als sensitizer. Net zoals licht een golf-deeltje-dualisme kent, kent 4D-onderzoek een attractor-sensitizer-dualisme (hier zou het onleesbare attractor-sensitizing-concept-dualisme zich manifesteren als ik niet voor de verbastering tot sensitizer had gekozen).

De attractor zorgt er voor dat de ingrediënten zich aandienen. Die ingrediënten vormen een rand rond het initiatief. Waarom? Waarom vliegen ze er niet tegen te pletter? Omdat de sensitizer ze op afstand houdt. Waarom kaatsen ze dan niet terug het oneindige in? Omdat de attractor en de sensitizer even sterk zijn. Door de simultane en gelijkwaardige aantrekking en afstoting ontstaat een bol of sfeer rond het initiatief (door de attractor) die zich ordenend vult met tussenliggende ruimtes (door de sensitizer). Misschien is het beter te zeggen dat de ingrediënten een sfeer rond het initiatief vormen, met mij als onderzoeker in het midden die nieuwe sferen maakt door nieuwe initiatieven te nemen en die te positioneren tussen de allesomvattende sfeer en het eerste initiatief. Zo bezien is 4D-onderzoek niets anders dan het creëren van sferen. "De sfeer", aldus Sloterdijk, "is het intieme, ontsloten, gedeelde ronde dat mensen bewonen, voor zover het hun lukt mensen te worden. Omdat wonen al vanaf het begin het vormen van sferen betekent, zowel in het klein als in het groot, zijn de mensen wezens die *ronde werelden creëren en naar horizonten kijken*. In sferen leven betekent de dimensie voortbrengen die mensen kan bevatten" (2003:23 – mijn cursivering). Het creëren van ronde werelden en het kijken naar horizonten is een combinatie van het bekende willen afbakenen in zijn geborgenheid en het onbekende willen ontvangen in zijn geheimzinnigheid. Dit is de dubbele werking die van het initiatief uitgaat, ofwel van het weten en willen weten van de 4D-onderzoeker.

Als onderzoeker kan ik niet anders dan deel uitmaken van die sfeer, die sfeer 'bewonen'. Ik kan niet los staan van mijn eigen onderzoeksuniversum, want ik ben één van de ingrediënten. Ik sta er zelfs midden in als misschien wel het belangrijkste ingrediënt: de gravitas-verlener ofwel het initiatief. Dit noemt Merleau-Ponty *surréflexion*: niet het kennend subject tegenover het gekende subject stellen, en ook niet de waarneming tegenover het waargenomene, maar juist de transcendentie van de wereld als transcendentie willen denken en er over willen spreken op een manier die ons zwijgend contact met de dingen, dat stamt uit de tijd dat ze nog niet in definitieve termen gevat waren, tot uitdrukking brengt (Bakker, 1975: 22). Door me te identificeren met het initiatief ontwikkel ik tegelijkertijd zowel mijn onderzoeksuniversum als mezelf. Ik leer dus als onderzoeker, maar zal daarvoor ingrediënten als zodanig moeten herkennen voordat ik ze kan benoemen. De taal – de woorden, de betekenis en de grammatica – ontwikkelt zich gaandeweg het onderzoek.

Als ik me niet vereenzelvig met het initiatief, dan is er geen gravitas en ben ik een

ingrediënt in het initiatief van een ander. Ik ben dus zelf als onderzoeker de attractor en de sensitizer, degene die de ingrediënten aantrekt en ordent. Die vereenzelviging komt overeen met wat volgens Sloterdijk de grondvorm van sferen is, namelijk de dyade, en wat ik elders de zygote-these heb genoemd (Basten, 2005). Maar er is een verschil tussen de 4D-onderzoeker en Sloterdijks sfeerbewoner. Deze laatste verlaat de sfeer, want “nadat het individuele leven het omhulsel waarin het oorspronkelijk gesponnen was, doorbroken heeft en achter zich laat, dienen zich extra polen en grotere ruimtelijke verhoudingen aan, die de respectievelijke omvang van de groeiende en volwassen kaders, zorgen en participaties bepalen” (2003:47). Als onderzoeker verlaat ik mijn sfeer niet om deel te nemen aan een grotere; mijn leren zit ‘m erin dat ik bij een nieuw 4D-onderzoek vroegere initiatieven en ingrediënten herbezie in het licht van nieuwe vragen. Ik maak dus mijn eigen sfeer groter opdat er meer ruimte ontstaat voor het groeiende inzicht op basis van steeds meer herkende ingrediënten. Eigenlijk zet ik de uitdijning van het wetenschappelijk universum stil en begin ik een nieuwe inkrimping vanuit een specifiek punt dat aan massa wint en zelf uitdijt. Ik ben een god in het diepst van mijn onderzoek.

De ingrediënten

Iets waar we toevallig over struikelen terwijl we er niet naar zochten, noemen we *serendipity*. Maar bestaat serendipity wel in 4D-onderzoek, waar alles zich in een sferisch blikveld bevindt? Waar voortdurend de *arrive-t-il?* vraag van Lyotard (Eskens, 2003) wordt gesteld en ik als onderzoeker door die vraag steeds te stellen voorbereid ben op de verrassing (Basten, 2004)? Waar we als een Merleau-Ponty telkens opnieuw beginnen met het aanschouwen van de wereld? Over hem schreef Bakker: “Zijn wijsbegeerte is tot aan zijn dood toe een vragen gebleven. Vervuld van het onuitputtelijke mysterie der werkelijkheid wist hij zich geroepen een eeuwig beginnening te blijven, die wat hij dacht en schreef, altijd opnieuw toetste aan het wonder dat mens en wereld voor hem waren. [...] Zijn filosofie belichaamt een principiële voorlopigheid als de adequate weergave van het immer wijkend perspectief der werkelijkheid. Deze ontsnapt telkens weer aan de greep van het definiërende en definitieve denken. De geschiedenis der wijsbegeerte betekent voor Merleau-Ponty niet de som van historische verworvenheden: als filosoof zag hij zich voor de taak gesteld, de zin van het verworvene te doordenken en te verklanken. Daarom moet de filosoof over de wereld denken alsof zij voor het eerst moet worden gedacht” (Bakker, 1975:13-14).

Hoe kan ik als onderzoeker zo te werk gaan? Het gaat er om steeds de ingrediënten als nieuw te zien en het werk van Davis over dyslexie biedt uitkomst. Dyslectici hebben volgens hem niet allemaal dezelfde begaafdheden, maar wel een achttal mentale functies met elkaar gemeen: de hersenen benutten om waarnemingen te wijzigen en te creëren, zich bewust te zijn van hun omgeving (hun sfeer), bovenmatige nieuwsgierigheid, denken in beelden, intuïtie en sensitiviteit, multidimensionale waarneming, gedachten als realiteit ervaren en een levendige verbeelding (2004:27). Mensen met deze functies kunnen een gefragmenteerd beeld tot een samenhangend geheel maken en zo herkennen zonder dat ze alle informatie hebben. Wanneer dit mislukt en er geen herkenning plaatsvindt, ontstaat desoriëntatie. Deze toestand van verwarring wordt benut om iets onbekends vanuit verschillende standpunten te onderzoeken in een poging alsnog tot herkenning te komen. Desoriëntatie leidt niet altijd tot leerproblemen; pas als dat wel het geval is wordt gesproken van dyslexie (de multidimensionale waarneming leidt tot het opnemen van foutieve gegevens, waardoor fouten ontstaan). Dyslexie is volgens Davis een zelfgecreëerde toestand die voortkomt uit desoriëntatie. Ze kan bewust opgezocht worden door het mind’s eye te laten dwalen (ofwel: de verbeelding te gebruiken): “Het mind’s eye heeft een locatie. Het heeft zelfs een groot aantal mogelijke locaties. Het bevindt zich daar waar zijn eigenaar het wenst te hebben, denkt te hebben, of wil hebben” (2003:149).

Het gaat er in eerste instantie om te bepalen wat empirie is en wat niet. Welke ingrediënten horen bij 4D-onderzoek? De cesuur van wat wel en niet ingrediënt is, ligt bij mij als onderzoeker en heeft dus alles te maken met wat en hoe ik wil of kan waarnemen. Een ingrediënt is dan zowel dat wat op mij als attractor afkomt als de wijze waarop ik die toenadering als onderzoeker waarneem. Een ingrediënt heeft een associatie met de attractor (eenvoudig gezegd: heeft daar iets mee te maken; en wat dat 'daar' dan is, komt in de ordening vanuit de sensitizer naar voren). Ik moet het als ingrediënt herkennen, en daarom zijn verschillende waarnemingswijzen nodig.

Er zijn enkelvoudige en meervoudige ingrediënten. Enkelvoudige ingrediënten zijn volgens mij niet te zien; ze worden pas zichtbaar doordat ze betekenis krijgen in relaties. Door hun relaties worden enkelvoudige ingrediënten meervoudige ingrediënten. Theorieën zijn daar een voorbeeld van, omdat ze het waargenomenen en de waarnemingswijze representeren. Theorieën verwijzen voortdurend naar elkaar, op elkaar voortbouwend en elkaar ondermijnend, zoals teksten dat ook doen volgens het principe van de *intertekstualiteit* van Kristeva (1984). Met intertekstualiteit bedoelt ze dat elke tekst bestaat uit een mozaïek van citaten dat de absorptie en transformatie van andere teksten voorstelt. Schrijver en lezer hebben een eigen actieve, non-sequentiële rol. Als mensen, theorieën en methoden ingrediënten zijn, zijn de paradigma's waar ze uit voortkomen dat ook, evenals de onderzoekers die deze paradigma's vertegenwoordigen en daarin theorieën fabriceren. En als we niet alleen in het wetenschappelijke willen blijven dolen, kunnen we ons de voor-wetenschappelijke waarneming van Merleau-Ponty aanmeten, "waarbij we de lange vertrouwdheid met deze zaken, waardoor we deze als 'geheel natuurlijk' zien, even vergeten om ze zo op te vatten zoals zij zich aandienen in een naïeve ervaring" (2003:63). Hierbij zijn het steeds kijken naar de ingrediënten alsof ze nieuw zijn en het dyslectisch perspectief behulpzaam. Daarmee geven we toegang aan het lichamelijke weten en de – anderstalige – ingrediënten die zich via kunst en cultuur aandienen; het woord is het lichaam van de gedachte (Bakker, 1975: 84), maar de gedachte kan ook op andere manieren belichaamd worden. Door het in alle wetenschappelijke disciplines geldende adagio dat alle kennis bemiddeld wordt door de waarneming, kunnen we alle empirie als ingrediënt gebruiken zonder ons zorgen te maken over de wetenschappelijke houdbaarheid ervan.

De ordening

Ik kan met gemak iets in het midden zetten en ook maken dat de ingrediënten op me afkomen, maar hoe ga ik ze dan ordenen? Ik start niet vanuit een vraag, maar vanuit wat ik al weet, of beter: herken. Daarmee lijkt 4D-onderzoek in eerste aanzet op het onderzoek van de achttiende-eeuwse encyclopédistes onder aanvoering van Diderot en d'Alembert, die in het voorwoord van de *Encyclopédie* schrijft dat het doel is om zo goed mogelijk de orde en aaneenschakeling te laten zien van de kennis van mensen. Als woordenboek van de wetenschappen, kunsten en ambachten moet het van al deze domeinen zowel de algemene, generieke principes bevatten als de belangrijkste details die verdere vorm en inhoud geven (1966: 198). Het doel van de encyclopedie was meer dan alleen verzamelen en ordenen; misschien wel belangrijker was het kennis algemeen toegankelijk te maken en te laten zien dat Kerk noch Staat het bevoegde gezag was om kennis als geldige kennis aan te merken. Kennis werd 'neutraal' (van bijkleuringen door Staat en Kerk ontdaan) en 'neutrale kennis' werd aangeduid met 'algemeen' (encyclopedie is afgeleid van de Griekse combinatie voor afgerond en vorming). Er is nogal wat kritiek op het materialisme van de encyclopedisten, maar wat ik maar wel zeggen is: de ervaring om encyclopedisch te werk te gaan is voor handen (in de moderne variant bijvoorbeeld in de vorm van wikipedia).

Maar 4D-onderzoek gaat verder dan verzamelen en registreren van wat ik al ken. Onderlinge verbanden in het netwerk van kennis moeten zichtbaar worden gemaakt (bij

wikipedia gebeurt dat met hyperlinks). Bij deze ordening komt wederom de waarneming om de hoek kijken, want het al dan niet zichtbaar zijn van de verbanden ligt niet zo zeer aan die verbanden, maar aan de waarnemer die ze legt. Dat betekent dat de verbanden een resultante zijn van de betekenis-scheppende daad van mij als onderzoeker: ik maak het onzichtbare zichtbaar. Mijn waarneming is mijn interpretatie; het is mijn belangrijkste instrument als onderzoeker en speelt een rol bij de sensitizer.

Het initiatief is tegelijk attractor en sensitizer, maar ik kan die dualiteit nooit gelijktijdig benutten. Dat betekent dat het sensitizer-aspect een actieve rol speelt bij de ingrediënten die zich reeds aangediend hebben. Op grond waarvan breng ik die ordening aan? Dat gebeurt eigenlijk heel simpel: door steeds het nieuwe ingrediënt met verschillende waarnemingen te vergelijken met de andere ingrediënten – die ik telkens opnieuw met verschillende waarnemingen bekijk – en in bestaande of nieuwe sferen onder te brengen.

Er blijft eens ...

Synchronicity is het in de tijd samen voorkomen van gebeurtenissen die geen causaal verband hebben; de waarnemer legt dat verband zelf. Het is het verschijnsel dat als we liefdesverdriet hebben we alleen smartlappen horen. Betekent dit dat 4D-onderzoek zelfreferentieel is? Dat kan niet anders. Theoriebouw is sferenbouw, het maken van afgeronde gehelen. Geen enkele theorie is echter in staat alles te benoemen of te verklaren. Gödel formuleerde in 1931 twee onvolledigheidsstellingen die postuleren dat ieder consistent op aannames gebaseerd systeem altijd stellingen kent die noch bewezen, noch ontkracht kunnen worden binnen dat systeem. Daarmee is elk systeem onbeslisbaar en kan geen enkel systeem haar eigen consistentie bewijzen. In principe is het systeem daarmee onkenbaar voor zichzelf. Volgens Davis kan zo ook de mind's eye zichzelf niet waarnemen. Bateson (in Berman 1986) legt dit uit aan de hand van een televisiescherm als metafoor voor de beperkingen van het bewustzijn. Stel dat een televisie via het beeldscherm de eigen inwendige werking rapporteert. Om het toestel hiertoe in staat te stellen, moet er een nieuwe eenheid aan worden toegevoegd; maar omdat de nieuwe eenheid haar eigen werking niet kan rapporteren, zou hiervoor weer een nieuwe eenheid moeten worden toegevoegd. Zo ontstaat er een *regressum ad infinitum*: het toestel kan uiteindelijk alleen laten zien wat het is door te werken zoals het werkt. Het onderzoeksuniversum van de 4D-onderzoeker is hierop geen uitzondering. Er zal altijd een onbestemde vlek zijn, die niet te benoemen is (Basten, 2005). Dat is wat Lyotard het figurale, dat wat zich niet laat zeggen, noemt. Het figurale laat de scheuren en gaten in theorieën zien. Het dringt zich onverwacht aan ons op, even zijn we allemaal wakker geschud door een golf van spontaniteit en verbeeldingskracht. Dit vereist een zekere overgave aan de gebeurtenis die Lyotard *passibilité* noemt, de bereidheid je te laten verleiden tot iets nieuws. Door *passibilité* blijft het zelf veranderlijk; 4D-onderzoek bevestigt daardoor steeds iets anders. Nieuwe ingrediënten (uit gesprekken, boeken, films, mijmeringen, eerder 4D-onderzoek...) roepen nieuwe ordeningen op. Door nomadisch te blijven bewegen verplaats ik met mezelf steeds het initiatief naar een ander punt, waardoor ik de gravitas herpositioneer en het universum amoebisch wordt, om vervolgens door nieuwe ingrediënten weer sferisch te worden, waar het figurale de barsten in toont. En dat gaat eindeloos door. "De filosoof beweegt zich in het schemerlicht van het avontuur zonder het klare licht van een afgerond weten" (Bakker, 1975:14). Onbepaaldheid, ongedetermineerdheid, onvolledigheid, onzekerheid, het figurale, et cetera, zijn de vrijheidsgraden die nieuwe inzichten genereren. Ze zorgen er voor dat mijn werk als 4D-onderzoeker nooit af is. Een God in het diepst van mijn onderzoek? Maar dan alleen in scheppende, niet in alwetende zin.

Meer informatie

- d'Alembert: Discours préliminaire: Chassang & Senninger (red.): *Recueil de textes littéraires français*: Hachette Paris, 1966.
- Bakker: *Merleau-Ponty. Filosoof van het niet-wetend weten*: Wereldvenster Baarn, 1975.
- Basten: Voorbereid op de verrassing: *NVOA Nieuws Themanummer Vraagstuk zoekt leider*, 2, 13-15, 2004.
- Basten: Circa 74.100 voor verandermanagement (1,14 seconden): *Verandermanagement. Actuele visies op management*: Sdu Uitgevers B.V. Den Haag, 19-32, 2005.
- Berman: *De terugkeer van de betovering. Wetenschap en wereldbeeld*: Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam, 1986.
- Blumer: What is Wrong with Social Theory: *American Sociological Review* 18, 3-10, 1954.
- Davis: *De gave van dyslexie*: Uitgeverij Elmar B.V. Rijswijk (vertaald door Dick van Ouwkerk V.O.F), 2004.
- Eskens *Dit is Lyotard. Zijn belangrijkste geschriften*: Agora Kampen, 2003.
- Kristeva: *Revolution in Poetic Language*: Colombia University Press, 1984.
- Merleau-Ponty: *De wereld waarnemen*: Boom Amsterdam (inleiding, vertaling & aantekeningen door Jenny Slatman), 2003.
- Sloterdijk: *Sferen*: Boom Amsterdam (vertaald door Hans Driessen), 2003.